

TÜRK MÜFESSİRİ İSMÂ'İL HAKKİ BURÛSEVÎ'NİN HAYATI

Dr. Sâkıb YILDIZ

Türk tarihinin çeşitli devrelerinde yaşamış, verdiği eserlerle ismini ebediyete intikal ettirmiş, Türk-İslâm ilim târihine hizmetlerde bulunmuş yüzlerce ilim adamı, değerli âlimlerimiz mevcuttur. Buhara ve Semerkant gibi Türk şehirlerinde, sonradan Selçuklular ve Osmanlılar zamanında İslâm rûhuyle yoğrulan zihinler, devrin çeşitli ilim dallarına eserler kazandırmış, tevâzu ve olgunluğun en güzel örneğini göstererek ırkını belirtmek istemeyen kalem sahiplerimiz, kültürümüze katkıda bulunmuşlardır. Bugün bunlardan bir kısmının hayatı, eserleri, düşünceleri kendini bu sahaya hasreden kişilerin çalışmalarına konu olmuş, araştırmacıların kâbiliyeti nisbetinde onları tanımak, takdire şâyân görüş ve düşüncelerinden faydalanmak mümkün olmuştur. Gerek dünya, gerek memleketimiz kütüphanelerinde pek çok şahsiyetlerin eserleri mevcut olduğu halde, bu sahaya yönelenlerin sayıca yetersizliği yüzünden kendilerini çok az tanıdığımız müelliflerimiz eksik değildir. Sevinilecek bir husus varsa, o da araştırmacılar sayesinde her geçen gün bunlardan bazıları tekrar doğmakta, bilinmeyen şahsiyet ve fikirleriyle yaşadıkları devir yeniden canlılık kazanmaktadır.

Biz bu yazımızda, Türk kültür hayatında büyük bir isim yapmış, verdiği eserlerle ölümünden sonra uzun zaman yaşamış İsmâ'el Hakkî Burûsevî'den bahsedeceğiz (1). Şunu hemen belirtelim ki üzerinde büyük bir titizlik ve ciddiyetle çalıştığımız İsmâ'el Hakkî, bu yazımıza sığacak kadar tanıtılması kolay bir şahsiyet değildir. Bu bakımdan burada okuyucuya sunacağımız bilgiler oldukça cüz'î olacak, hayatının çeşitli sathaları içinde şahsiyetini aksettirmeğe çalışacağız. Bu arada eserleri ile kendisini meşhur eden Rûhu'l-Beyân tefsiri hakkında müteâkib makalemizde bilgi vereceğiz.

(1) Yazımıza esas kaynak, Sorbon Üniversitesinde 1972 mayısında savunmasını yaptığımız "L'Exégète Turc İsmâ'el Hakkî Burûsawi. Sa Vie, Ses Oeuvres et La Methode dans son Tafsir, Rûh al-Bayân" adlı doktora tezimiz olacaktır. Beş yüz daktilo sahifesine yakın hacimdeki Fransızca tezimizi, genişletilmiş ilâvelerle dilimize çevirmekte, kısa zamanda neşredilmek üzere çalışmalarımızı sürdürmekteyiz. Bu yazımızda henüz basılmamış olan tezimizden yapacağımız nakiller için kaynak göstermiyeceğiz.

Konuya girmeden önce İsmâ'îl Hakkî'yi bize tanıtan, bu sahada bizden önce çalışan merhum Profesör Mehmed Ali Aynî'yi minnet ve şükranla anmak isteriz (2). İlk defa 1926 senesinde Cambridge'deki Harvard Üniversitesinde tertiplenen Milletlerarası Felsefe Kongresinde verdiği "İsmâ'îl Hakkî'ya âid kısa bir etüd" adlı konferansla araştırmalara başlayan Prof. Aynî, İsmâ'îl Hakkî'ya karşı duyduğu sonsuz hayranlığı neticesinde çalışmalarına devam etmiş, evvela "Rûh'ul-Beyân Müellifi Bursalı İsmâ'îl Hakkı Hakkında bir Tetkik" (Evkaf Matbaası, İstanbul 1928) adlı makâleyi yazmış, sonra kısaca hayatı ve eserlerinden seçtiği pasajları fransızcaya tercüme ederek hazırladığı "Philosophe Mystique, İsmâ'îl Hakkı" (Paul Geuthner-Paris 1933) adlı kitabı neşretmiş, daha sonra da "Türk Azizleri, İsmail Hakkı Bursalı ve Ruh-ül Beyan Müellifi" (Marifet Basımevi-İstanbul 1944) adlı eseriyle çalışmalarını sona erdirmiştir. İsmâ'îl Hakkî üzerinde bizi araştırmaya sevkeden âmil, rahmetli Prof. ün bu eserleri olmuştur. İlk olarak İsmâ'îl Hakkî'yi bu eserlerden aldığımız ön bilgilerle incelemeğe koyulduk. Hakkî'nin bütün eserlerini teker teker gözden geçirdikten sonra Prof. Aynî'nin temas etmediği pek çok noktaları tesbit ettik; neşriyatında birbirini tutmayan bazı bilgiler mevcut olduğunu gördük. Esas kaynaklara yeniden dönmemiz, Hakkî'yi bizzat eserlerinden öğrenmemiz, çalışmamızın daha objektif olmasını sağladı.

Hayatı, Ailesi ve Tahsili

XVIII. asır Türk tasavvufunun meşhur sîması olarak tanınan değerli Türk âlimi İsmâ'îl Hakkî, 1063 senesi zü'l-ka'de ayı başlarında (1653 eylülünde) bir pazar günü, bugün Bulgaristan sınırları içinde bulunan Aydos kasabasında dünyaya gelmiştir (3). Aslen İstanbul'lu olup, Aksaray mevkiinde oturan babası Mustafa Efendi (4), İsmâ'îl'in doğumundan bir sene önce 1062/1652 senesinde bu semtte çıkan büyük bir yangında (5) evini bütün eşyalarıyla birlikte kaybedince (6) sahip

(2) Mehmed Ali Aynî 1285/1868 senesi 25 şubatında Manastır vilâyetinin Serfice kasabasında dünyaya gelmiş, 1945 yılı sonlarında İstanbul'da vefat etmiştir. Hayatı hakkında müstakil iki eser mevcuttur. Bilgi için bkz. 1- Canlı Tarihler II. serisinde "Mehmet Ali Aynî Hâtıraları", Türkiye Yayınevi, İstanbul 1945.

2- Ali Kemâlî Paksüt, Prof. M. A. Aynî Hayatı ve Eserleri, Ahmed Said Matbaası, İstanbul-1944.

(3) Hâyatü'l-Bâl, Atıf Efendi no. 1396, vrk. 48 b; Kitabu'l-Silsile, Şâzeli no 63, vrk. 54 b. Makalemizde müellif ismini vermediğimiz bütün kaynaklar İsmâ'îl Hakkî'nin eserleridir. Okuyucu bu önemli noktayı daima gözönünde bulundurmalıdır.

(4) Kitabu'l-Silsile, Şâzeli no. 63, vrk. 50 a.

(5) Bilgi için bkz. Kâtib Çelebi, Fezleke, İstanbul - 1287, II, 383.

(6) Tamâmu'l-Feyd, Hâlet no 244, vrk. 217 a. Arapça olan bu eserden yapacağımız nakiller için, faydalandığımız tek nüsha olması hasebiyle bundan sonraki dip notlarımızda kütüphane isim ve numarasını zikretmiyeceğiz.

olduğu çiftliğine dönerek Aydos'a yerleşmiştir (7). Elimizde sarîh bilgiler mevcut olmadığı için geçimini zirâaatle temin ettiğini sandığımız Mustafa Efendi, daha Aksaray'da iken zaman zaman Üsküdar'da Doğançılar dergâhındaki zikirle devam etmiş (8), zamanın yaygın âdeti olan Sultanların, hatta devlet erkânının da dahil olduğu tarikatlere o da intisab ederek, tasavvufun mânevî terbiyesinden feyz almıştır. Aydos'a yerleştikten sonra aynı hayatı devam ettirmiş, bir müddet sonra oğlunun hocası olacak Celvetiyye şeyhi Osman Fağlı Efendinin meclislerinde hazır bulunmuştur (9). Babasının bu meşrebi, İsmâ'îl'in yetişmesi üzerinde büyük tesiri olmuştur. Ana-baba cihetiyle her iki ailenin sâdâttan olması (10), İsmâ'îl'in hâli vakti yerinde, tanınmış asil bir aileye mensup olduğunu gösterir.

Babasından edindiği bilgilere göre İsmâ'îl Hakkî sadece iki batın önceki dedelerinin ismini bildiriyor. Tafsilâtlı şecerelerinin Aksaray'daki evlerinde yanmış olduğunu söylüyor (11). Bursa Genel Kütüphanesinde bugün kendi hattıyla mevcut olan Kitâbu'l-Huţabâ' adlı eserin ilk yaprağına ilâve ettiği bir notta, ana-baba tarafının şecerelerini verir. Babası Mustafa Efendi, Şah Hüdâbende oğlu Bayram Çavuş'un oğludur. Annesi Kerime Hanım, Şeyh Dâvud Efendi oğlu Mehmed Efendi oğlu Abdurrahmân Efendi oğlu Kâdî Ahmed Efendi'nin kızıdır. Aynı şecere bir başka eserinde mevcut olduğu gibi bazı müelliflerce de nakledilmiştir (12).

Çocukluğu hakkında küçük bir hatıradan başka bilgiye sahip değiliz. Babasının Aydos'da Osman Fağlı ile tanışması neticesinde, oğlu da daha üç yaşlarında iken babasına refakat eder, onların sohbetlerini dinler, Fağlı'nın kendisine yakınlık gösterip şakalaştığını, çocukluğunun tatlı bir hatırası olarak zikreder (13). İsmâ'îl, henüz şefkat ve sevgiye ihtiyacı olduğu bir çağda, yedi yaşında annesini kaybedince, o sıralarda hayatta olan büyük annesinin himâyesine bırakılır, tahsile başlıyana kadar onun yanında kalır. Babası Mustafa Efendi daha fazla yaşmışsa da, ne zaman vefat ettiğini bilemiyoruz. Hakkî sadece babasının Aydos'ta öldüğünü, mezarının da orada bulunduğunu haber veriyor (14). Kaç kardeş olduklarına dair bir sarâhat yoktur. Kendinden biraz büyük İbrahim adlı ağabeyinden bahseder,

(7) Mecmû'a-i Hakkî, Bursa Genel no 745, vrk. 162 b.

(8) Aynı eser, aynı yer.

(9) Hammer, Geschichte der Osmanischen Dichtkunst (G.O.D), Pesth - 1838, IV, 135.

(10) Kitâbu'l-Huţabâ', Bursa Genel no 85, vrk. I a.

(11) Bkz. aynı yer.

(12) Mecmû'a-i Hakkî, Bursa Genel no 41, vrk. 55 a.

Mustâkîmzâde, Mecelletü'l-Nisâb, Halet Efendi no 628, II, vrk. 187 a.

Ayvansarâyî, Hâdîkatü'l-Cevâmîc, Matbaa-i Âmire- 1281, II, 206.

(13) Tamâmu'l-Feyd, vrk. 217 a: Kitâbu'l-Silsile, Şâzeli no 63, vrk. 50 a.

(14) Mecmû'a-i Hakkî, Bursa Genel no 41, vrk. 55 a.

beraberce ders çalışıklarını, hatta yirmi ay kadar ağabeyine hocalık ettiğini söyler (15).

'İsmâ'îl Hâkkî tahsiline, bizzat ifade ittiği gibi, 1070/1659-60 yılında Aydos'ta yedi yaşında iken başlamıştır (16). Bazı müellifler, beş senelik tahsil süresini nazarı itibâre almadan on yaşında tahsiline başlamış gibi gösterdiler (17) ki, bu doğru değildir. Bu sıralarda Osman Fağlı Aydos'tan ayrılmış, yerine Şeyh Ahmed adlı bir Celvetiyye mensubu gelmişti. İsmâ'îl Hâkkî, ilk hocası Şeyh Ahmed'in yanında beş sene öğrenim yapmış, okuma-yazma ile birlikte Arap ve Türk dilleri üzerinde ilk kültürünü almıştır (18). Onbir yaşında kolaylıkla, okuma-yazmayı başardığı sıralarda âilesinin samimî dostu Şeyh Abdülbâkî Aydos'a uğramış, Hâkkî'yi Edirne'de verdiği derslerine devam etmesi için âilesinden istemişti. Şeyh Abdülbâkî'nin bu teklifi, babası ve büyükannesi tarafından memnuniyetle karşılanmış, İsmâ'îl yeni hocasıyla birlikte 1074/1664 senesi içinde Edirne'ye gelerek derslere başlamıştır (19).

Genç talebe, Abdülbâkî Efendi'den yedi sene tahsil görmüş, bu müddet içinde sarf-nahiv okumuş, İbn Hâcib'in (ö. 646/1248) *Şâfiye* ve *Kâfiye* adlı meşhur iki eserini baştan sona ezberlemiş, Mantıktan isimlerini vermediği bazı Risâle'leri mükemmelen öğrenmiş, Fıkıh'tan İbrahim el-Halebî'nin (ö. 956/1549) *Mültekâ'sını*, Kelâmdan Nesefî'nin (ö. 537/1142) *Kitâbu'l-Akaid*'ini şerheden Sa'düddin el-Teftazânî'nin (ö. 791/1389) *Şerhu'l-Aka'id*'ini, İlm-i Âdab'dan bazı Risale'leri, Maâni ve Beyân'dan Sekkânî'nin (ö. 626/1299) *Miftahu'l Ulûm*'unu, Usûl-i Fıkıhtan İbrahim el-Halebî'nin (ö. 956 / 1549) *Şerhu'l - Menâr*'ını, fünûn-u cüz'iyeden birçok risâleleri, Tefsirden Beydâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru'l-Tenzil*'inin baştan üçte birini, şeyhi'nin bir halifesinden de fıkıh ve kelâm'a dair bazı kitapları okumuştur (20).

Tahsilinin bu ikinci safhasında İsmâ'îl Hâkkî gayretini dahz çok lisanlara sarfetmiş, Türkler için yabancı dil olan Arapça ve Farsçayı kolayca konuşup yazacak derecede öğrenmiştir. Temeli bu şekilde sağlamlaştırdınca her kitabı kolayca anlayabilme fırsatını kazanmış, Arapça ve Farsça eserlerin zorluklarını yenmesini genç yaşta sağlamıştır. Öyle geliyor ki bu dönem zarfında, gayret ve azim

(15) Tamâmu'l-Feyd, vrk. 217 b.

(16) Aynı eser, vrk. 217. a.

(17) Hayrullah Nedim, Terceme-i Hâl-i Şeyh 'İsmâ'îl Hâkkî, Hüdavendigâr Vilâyeti Matbaası 1307, 4; Bursalı Tahir, Şeyh İsmail Hakkı el-Celveti Hazretlerinin Muhtasaran Terceme-i Hâlleri, Matbaa-i Bahriyye- 1329, 2; Mehmed Ali Aynî, Rûhu'l-Beyân Müellifi Bursalı İsmail Hakkı hakkında bir tetkik, Evkaf Matbaası, İstanbul-1928, I: Türk Azizleri, 13.

(18) Tamâmu'l-Feyd, vrk. 217 a.

(19) Aynı eser, vrk. 217 b.

(20) Aynı eser, aynı yer.

timsâli İsmâ'il Hakkî, tasavvuf kültüründen ziyade zâhiri ilimlerle uğraşmış, hocaları tarafından önce bu sahada yetiştirilmiştir. Bu yüzden Edirne'deki tahsil yılları onun genel kültürünü zenginleştiren, temel islâmî ilimleri öğrenmesine ve süre teşkil eden yıllar olmuştur.

Aile dostu Şeyh Abdalbâki'nin hânîkâhında mükemmelen yetişen İsmâ'il, başarı diplomasını (icâzet) alarak, Celvetiyye'nin İstanbul'daki merkezinde yüksek seviyedeki eğitimi yürüten, küçük yaşta Aydos'ta elini öperek iltifatına mazhar olduğu genç âlim, Osman Fağlı'nın derslerine devam etmek üzere Edirne'den ayrılır. 11 rabî'u'l-evvel 1083/1672 temmuz ortalarında bir pazartesi günü Osman Fağlı'nın Atpazarı'ndaki hânîkâhına gelir (21). Tahsilinin üçüncü ve son safhasını İstanbul'da tamamlayacak olan İsmâ'il Hakkî gerçek ilmi ve mânevî olgunluğunu burada kazanacak, Osman Fağlı'nın tedaris ve terbiyesi altında yetişerek geniş kültürü ile ehl-i tasavvufun unutulmaz sîmâlarından olma yolunda burada kemâle erecektir.

Atpazarı'ndaki Celvetiyye tarîkatının hânîkâhı gerçek bir külliye (üniversite) niteliğindedir. Burada bir taraftan müsbet (zâhiri) ilimler öğretilirken, bir taraftan da Osmanlı medreselerinden farklı olarak bâtinî ilimler adıyla tanınan tasavvuf terbiyesi ve kültürü verilir. Talebe burada *ziüh* hayatına başlar, bağlı olduğu tarîkârın âdâb ve usûlüne göre günün belirli vakitlerinde *virâd* ve *zikir*'lerle meşgul olur, insanî zaaflarından sıyrılmak için nefesine hâkim olmanın, onu iradesiyle gemleyerek emri altına almanın yollarını öğrenir. Karşılaştığı bütün zorluklarda şeyh, *murâkabe* dediğimiz bu nefis terbiyesinde talebesine yardımcı olur, ona yol gösterir. Bu bakımdan şeyhe *mürşid*, talebeye de *mürîd* adı verilir. Hânîkâhta şeyhin idaresi altında belirli bir öğretim kadrosu bulunur, talebenin derslerini bunlar yürütür. İşte İsmâ'il Hakkî böyle teşkilâtli, iâşe ve ibâtesi vakıflarca karşılanan yatılı bir müessesede tahsiline devam eder.

Üç sene sürecek bu son dönemde, yazarımızın verdiği bilgiler dışında etraflica bir malûmata sahip değiliz. Öyle ki yazdığı Rûhu'l-Beyân tefsiriyle bir müfessir olarak tanınacak Hakkî, Kâşifî'nin eseri hariç, hangi tefsirleri okuduğunu, Usûl-i Tefsirle ne derece meşgul olduğunu bilmiyoruz. Hayatını inceleyen müelliflerden hiçbiri birçok konularda olduğu gibi, bu hususta da az bile olsa bir fikir serdinde bulunmuyor. Kanâatımızca bu son tahsil döneminde, kendisi zikretme bile, çeşitli tefsirleri görmüş, ileride kaynak olarak kullanacağı eserler hakkında bilgi sahibi olmuştur.

Yazarımız aldığı tasavvuf terbiyesi yanında Osman Fağlı'dan neler okuduğunu, İstanbul ulemâsından şahsi gayretleriyle neler aldığını, *Tamâmu'l-Feyd* adlı eserinde çok kısa olarak bahseder (22). İsmâ'il, hânîkâha geldiği sıralarda Şeyh Fağlı talebelerine İlm-i Âdâb okutuyormuş, o da talebeler arasına katılıp bu derse

(21) Vesiletü'l-Merâm, Halet Efendi no 243, vrk, 10 b

(22) Tamâmu'l-Feyd, vrk. 218 a.

devam etmiş. Bundan başka Kelâm ve İlm-i Ferâizi bir kere daha ondan okumuş. İlm-i Belâgattan Teftezânî'nin *Mutavvel* adlı eserine hâşiye yazan Fağlı, bir müddet talebelerine bu kitabı tedris etmiş, sonradan 'Ubeydullah b.'Ahmed el-Buhârî'nin (ö. 747/1346) Fıkıhtan meşhur *Tenkîhu'l - Usûl*'ünü şerhe başlayınca Hâkkî, bu eseri de baştan sona okumuştur.

Şeyhinin meclisinde takib ettiği dersler yanında devrin ulemâsından istifade etmesini bilmiş, Şeyh Muhammed el-Ğurrâ' adıyla tanınan, ilimlerde epeyce nasibi olan, İstanbul sabillerindeki bazı câmilerde vaazlar veren bir zâttan (23) İlm-i Tecvid okumuş, Osmanlı hattatlarının en meşhuru olarak bilinen Hâfız Osman'dan (ö. 1110/1690) meşk dersleri almış (24), sülûs, nesih ve ta'lik yazılarında oldukça başarılı denemeler yapmıştır. Bu arada isimlerini zikretmediği bazı hocalardan farsça okumuş, Hâfız'ın (ö. 793/1389) *Divân*'ını, Sa'âdî'nin (ö. 689/1257) *Gülistân* ve *Bustân*'ını, Molla Câmî'nin (ö. 898/1492) *Bahâristân*'ını, İbn-Kemâl'in (ö. 941/1535) *Nigâristan*'ını, Mevlânâ Celâluddîn'im (ö. 672/1273) *Mesnevî* ve *Fih-i mâ Fih*'ini ve bazı *Divân*'ları incelemiş, çoklarını ezberine almıştır. Gene ismini vermediği bir âlimden Huseyn el-Kâşifi'nin (ö. 910/1505) farsça *Cevâhiru'l-Tefsîr*'ini okumuştur. Bunların dışında Hâkkî klasik türk mûsikisiyle uğraşmış, ileride pek çok ilâhîler yazıp besteleyecek olan müzik hayranı yazar, çeşitli makamlar hakkında bilgi sahibi olmuş, nazımda ilk denemelerini bu sıralarda vermiştir.

Zikrettiğimiz bu öğrenimin dışında İstanbul'daki tahsilinin ağırlık noktasını, Celvetiyye tarikatının âdâb ve erkânına göre *sülûk*'a girmesi, şimdiye kadar yaşadığı çevreden aldığı tasavvufî terbiyeyi uygulama safhasına sokarak tasavvufu bizzat yaşaması teşkil eder. Atpazarındaki Celvetiyye hânîkâhına yerleştiği sıralarda Osman Fağlı, İsmâ'il Hâkkî'ya sülûk'u için gerekli talimatı verir, *halvet* ve *riyâzât*'a girmesini tenbih eder. Üç aya yakın halvette kalan Hâkkî halvet sonunda gösterdiği rûhî tekâmül neticesinde tarikatta isti'dâd sahibi olduğu, şeyhi Fağlı tarafından kabul edilir. Üç sene boyunca nâfile ibâdetlerle birlikte, gece ve gündüzün belli vakitlerinde riyâzatla meşgul olarak vird ve zikirle devam eder. İsmâ'il Hâkkî bir yandan tasavvufu nefsinde tatbik ederken, bir yandan Celvetiyye tarikatının kurucusu Şeyh Mehmed Uftâde (ö. 988/1580) ile Aziz Mahmûd Hüdâî'nin (ö. 1038/1628) yeni kurulan tarikatın âdâb ve erkânı üzerine yazdıkları kitap ve risâlelerini okur, böylece hem tasavvuf kültürünü arttırır, hem de Fağlı'nın kontrolü altında sülûk'unu tamamlar. İsmâ'il Hâkkî mensubu olduğu Celvetiyye tarikatının hizmetinde bulunabilecek, halkın dinî konulardaki ihtiyaçlarına cevap verebilecek hâle gelince mürşidi Osman Fağlı, 1086/1675 senesi içinde kendisine *halîfelik* ünvanını vererek eğitim-öğretim, vaaz ve tezkir'le meşgul olması için meslekî hayata atılmasına müsaade eder.

(23) Aynı eser, vrk. 218 b.

(24) Müştakimzâde, Tuhtetu'l-Hattâtin sh. 216.

Müteakip satırlarda, talebelik hayatını bitiren İsmâ'îl Hakkî'nın bundan böyle meslekî hayatından bahsedecek, gönderildiği yerler ve faaliyetleriyle, hayatını kısaca anlatağız.

Meslek Hayatına Atılışı, Hizmet ve Faaliyetleri

İsmâ'îl Hakkî İstanbul'da tahsilini tamamladığı sıralarda 23 yaşında idi. Mezun olduğu Celvetiyye hânîkâhı belli gayeler üzerine tedris yapıyordu. En önemli gayesi tadrîsle meşgul olmak, talebe yetiştirmektir. Bunun dışında tarîkatın neşrine hizmet etmek, câmilerde vaazlar tertib ederek müslümanların dîni ihtiyaçlarını cevaplandırmak, cemiyet ahlâkını takviye etmek, bu tür müesseselerin başlıca hizmetlerindendir. Hakkî mezun olunca bu üç vazifeyi ifâya hazırды. Şeyhi Osman Fağlı Balkanlarda hizmet ettiği, genel Osmanlı siyaseti içinde buradaki müslüman cemaatında birliğin sağlanmasını zarûrî gördüğü için talebelerini bu bölgelere gönderir, hizmete muhtaç yerlere böylece takviyede bulunurdu. Çok sevdiği talebesi Hakkî'yi Üskübe tayin etmeyi uygun bulmuştur.

Görevlendirme emrini alan İsmâ'îl Hakkî, İstanbul'dan gemiye binerek Karadenize açılır, doğduğu şehir olan Aydos'a gelir, -bu kasaba sahilten pek uzakta değildi- babasıyla buluşur, kısa bir müddet yanında misafir kaldıktan sonra, beraberinde Ya'kûb, Yahya, ve Osman adlarında üç sûfî olduğu halde Üsküb'e doğru yola çıkarlar, 1086 senesi rabî'u'l-âhir'in bir cumartesi günü, 1675 senesi haziran sonu, bu kasabaya vasil olurlar (25).

Bugün Yugoslavya sınırları içinde bulunan Üsküb (Skoplje), Vardar nehri kıyısında Belgradın 320 km. güney doğusundadır. Osmanlılara, Edirne'den sonra ikinci merkezî şehir vazifesi görmüş, orduları kuzeye ve hristiyan derebeyler üzerine buradan hareket etmiştir. Halen câmileri, medreseleri ve hamamlarıyla türlüğün izlerini taşımakta, halkı Türkçe konuşmaktadır (26). Hakkî'nın Üskübe tayininden bir müddet önce buraları ziyaret eden Evliyâ Çelebi, Üsküb'ü tanıtırken havâlinin büyük şehirlerinden biri olduğunu, lezzetli meyveleri, latif bahçeleri bulunduğunu söyler (28).

Şehre gelişlerinde birkaç gün ribatlardan birinde kalırlar, sonra Meddah Câmiinin bir hüccesine yerleşerek sonbahara kadar burada ikâmet ederler. Hakkî'nın halkla kaynaşması pek uzun sürmez. Yaptığı konuşmalar cemaat üzerinde oldukça müsbet intibâ bırakır. Aralarından bir grup, şehrin Müftü ve Kâdî'sına

(25) Tamâmu'l-Feyd, vrk. 223 a-b.

(26) Ekrem Hakkı Ayverdi, Yugoslavya'da Türk Abideleri ve Vakıfları, T. Tarih Kurumu Basımevi, Ankara - 1957, sh. 2-13.

(27) Evliyâ Çelebi, Seyehatnâme, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1315 V, sh. 553 ve dev.

(28) Tamâmu'l-Feyd, vrk. 223 b.

esnasında menşeyini bilmediğimiz bir sebepten hocasına karşı gelir, dersi ihlâl eder, ortalığı karıştırır. Bunun üzerine Hakkî kendisini falakaya yatırtarak 20-30 değnek vurdurur. Ders esnasında çıkan bu mevzii olay derhal büyütülerek, aleyhinde çalışanların teşvikiyle mahkemeye aksettirilir. İş bununla kalmaz, şikâyetler İstanbul'a kadar uzanır. Müracaatı haber alan İsmâ'il Hakkî hemen İstanbul'a hareket eder, hocası Fağlı'yi görür, Şeyhülislâmla konuşur. Şimdiye kadar yapılan teşebbüslerin hiçbirini fayda vermez. Üsküb Kadı'sının müracaatı ile mahkeme, İstanbul'da Kadıaskerliğe intikal ettirilir. İsmâ'il Hakkî, dâvâcı talebesiyle birlikte Kadıaskerliğe gelir, mahkeme başlamadan Veziriâzam'a yakın kişiler araya girerek dâvâcı talebeyi şikâyetinden vazgeçtirtirler, Osman Fağlı'ye giderek her iki tarafı barıştırmasını isterler. Dâvâcı barışır görünmesine rağmen, hâdisenin tamamen kapanması için Fağlı, İsmâ'il Hakkî'yi Üsküb'den alarak Köprülü kasabasına tayin eder (37).

Üsküb'de ifa ettiği bu altı senelik hizmetten sonra 1092/1681 senesi içinde Üsküb'den bir günlük mesafede bulunan Köprülü kasabasına (38) tayin olunur. Âilesinin bulunduğu yerden uzaklaşmak istemeyen eşi Aişe Hanımı yeni tavin olduğu yere getirebilmek için Hakkî, hayli sıkıntı çektiğinden bahseder (39). Âilesiyle birlikte burada 14 ay kadar kalır. Bu müddet içinde neler yaptığına dair bilgi vermiyorsa da, başladığı öğretim ve eğitime aynı tarzda devam ettiğini zannediyoruz. Vaazları ve hânikâhındaki tadrisiyle ilgili olarak burada herhangi bir hadise zuhur etmemiştir. Bu bakımdan bir seneden biraz fazla süren ikâmeti, Üsküb'dekine nazaran huzûr ve sükûn içinde geçer. Burada, halkın takdir ve sevgisini kazandığından şöhreti civar kasabalara yayılır, Ustrumca halkının isteği üzerine 1093/1682 senesi içinde, Osman Fağlı, Ustrumca'ya nakline müsaade eder (40).

Ustrumca (Stroumitza), İştîp ile Köprülü arasında bir merhalelik mesafede bulunan büyük bir kasabadır. Bugün Yugoslavyanın güney-doğu köşesindedir, şehirde halen Osmanlıların mimâri yapıları mevcuttur (41).

İsmâ'il Hakkî burada otuz ay kadar hizmet görür, vaaz ve tedrisle meşgul olur (42). Şeyhi Osman Fağlı, bu sıralarda padişah IV. Mehmed'e vaaz ve nasihatlarla bulunmak için Saray'da görev almıştır. Padişahın ikamet ettiği Edirne'-

(37) Tamâmu'l-Feyd vrk. 226 a-228 b de uzun uzadıya anlatılan bu olayı özetleyerek burada naklettik. Aynı olayı Prof. Aynî kaynak zikretmeden Türk Azizleri, sh. 18-20 de anlatır.

(38) Köprülü, Selânik'in kuzeybatı ucundadır. Fazla bilgi için bkz. Sâmi Sey, Kâmusu'l-A'lâm Mihran Matbaası-1896, V, sh. 3906-3907: Evliyâ Çelebi, Seyehatname, V, sh. 570: Ayverdi, Yugoslavya'da Türk Abideleri, sh. 17.

(39) Tamâmu'l-Feyd vrk. 228 b.

(40) Aynı eser, vrk. 229 a.

(41) E. H. Ayverdi, Yugoslavya'da Türk Abideleri ve Vakıfları, sh. 13.

(42) Tamâmu'l-Feyd, vrk. 229 b.

deki Saray'a talebisi Hakkî'yi 1095/1648 senesi sonlarında çağırır, üç ay kadar bazı eserleri mütalâa ederler (43). Bu sıralarda Celvetiyye'nin Bursa'daki şeyhi Sun'ullah Efendi (44) nin vefatı haberi gelir. Şeyh Fadlî bu mevkiî Hakkî'ya lâyük görür, on seneye yakın hizmet ettiği Balkanlardan ayrılarak Bursa'ya yerleşmesini emreder. Hakkî Edirne'den Ustrumca'ya döner, nakil haberini ailesine iletir.

Üsküb'den bile zorla ayrılmışken, daha uzaktaki Bursa'ya gitmek istemeyen eşinin bu tutumu, ailede büyük mesele olur. İsmâ'il Hakkî'nin kesin kararını görünce, Aişe Hanım eşinin teklifini kabul etmek zorunda kalır (45).

Hakkî, şiddetli kış yüzünden ailesini Ustrumca'da bırakarak kendisi Edirne'ye gelir. Üç ay kadar Fadlî'nin evinde misafir kalır, bu müddet zarfında İbn Arabî'nin *Fusûs*'unu müştereken okurlar (46). Bahar yaklaşınca eşini Edirne'ye getirir; buradan beraberce hareketle 1096 senesi cumâde'l-âhir'in 8. cumartesi günü, 1685 mayıs ortalarında Bursa'ya gelirler (47). Kiraladığı bir eve yerleşirler, iki çocuğu ile birlikte bir iki sene maddi imkânsızlıklar yüzünden sıkıntılı bir hayat geçirirler. Nihayet Sebzî adıyla tanınan Şeyvid Mehmed'in, dâr-ı meş'ûta olarak kullanılan evine yerleşerek ev sıkıntısını hallederler (48). İçinde bulunduğu hayatın güçlüklerine rağmen İsmâ'il Hakkî, daha geldiği ilk günlerde üzerine aldığı vazifeyi ihmâl etmez; hem kendini yetiştirir, hem de vaaz ve irşad görevine devam eder. Her pazar Bursa'nın tairihî Ulu Câmiinde vaazlar verir. Mevzûlarını hazırlarken çeşitli tefsir, hadîs, fıkıh, kelâm ve tasavvuf î eserlerden istifade eder, ibretli farsça beyitleri toplayarak elinde oldukça zengin notlar biriktirir. Çeşitli âyetler üzerinde yaptığı çalışmanın daha ciddi bir sahaya aktarılması için Kur'an-ı Kerim'in ilk âyetinden başlamak üzere bir tefsir yazması taraf-ı ilâhiden kendisine işaret olunur. 1096 senesi şa'bân ayında 1685 temmuzu içinde bu hayırlı işe başlar (49). Bursa'ya gelişinin ikinci ayında başladığı bu çalışma, Bursa'daki faaliyetlerinin mihverini teşkil eder, üzerinde büyük bir titizlikle durur.

1097/1686 senesi sonlarına doğru İsmâ'il Hakkî, şeyhi Osman Fadlî tarafından İstanbul'a gelmesi için davet edilir. Davetin maksadı, Hakkî'nin tasavvufî yönünü takviye etmek, bu sahada derinleşmesi için lüzumlu bilgi ve tecrübeleri kazandırmak, müşküllerini gidermede yardımcı olmaktı. Sûfinin her zaman mür-

(43) Aynı eser, vrk. 231 a.

(44) Sun'ullah Efendi hakkında bkz. Hasan el-Feyzî, *Zeylu Hadâ'iki'l-Hakkâ'ik*, Nur-u Osmaniye no 3312, vrk. 340 a.

(45) Hakkî'nin bu konuda verdiği bilgiler için bkz. Tamâmu'l-Feyd, vrk 231 a.

(46) Tamâm 'l-Feyd, vrk. 235 a.

(47) Aynı eser, vrk. 235 b.

(48) Aynı eser vrk. 235 b.

(49) Tamâmu'l-Feyd, vrk. 240 b.

şide ihtiyacı olduğunu bilen Osman Fağlı, Hakkî'yi yetiştirmekten büyük zevk duyuyordu. Kaldığı bir hafta zarfında Hakkî konuşmalarını ciddiyetle dinler, sözlerini birer birer not ederdi (50). Her sene muayyen sürelerde yaptığı bu ziyaretlerin ikincisi 1098/1687 senesi şevval (ağustos) ayında, üçüncüsü 1099/1688 senesi şevval (temmuz) ayında, dördüncüsü 1100/1689 senesi cumâde'l-âhir (nisan) ayında, beşincisi 1101/1690 cumâde'l-âhir (mart) sonlarında vukû bulur. Her ziyarette konuştukları mühim mevzuları tesbit eden Hakkî hocasının ve kendisinin fikir ve kanâatlarını aksettiren bilgiler verir. Mevzu itibariyle zengin bir kaynak teşkil eden bu konuşmaları genel olarak üç ayrı bölümde toplayabiliriz:

- a- Osman Fağlı'nın tasavvuf ve tarîkata dair görüş ve düşünceleri,
- b- Padişah, saray ve devlet idaresiyle ilgili hatalar ve bunların tenkidi,
- c- Hakkî'nin meslekî ve ailevî hayatıyla ilgili mevzûlar.

Osman Fağlı, IV. Mehmed'in, müteakiben II. Süleyman'ın hocalığını yapması, Saray'ın iç işleriyle zaman zaman ilgilenmesi yüzünden siyasete karıştığı iddiasıyla Sadrazam Köprülü Mustafa Paşa tarafından 1101 şevval/1690 temmuzunda Kıbrıs'taki Magosa kalesine sürgün edilir. Sürgünden birkaç ay sonra İsmâ'îl Hakkî Magosa'ya gelmesi için Fağlı tarafından davet edilir. Beraberinde Fağlı'nın onbeş yaşındaki küçük oğlu Seyyid Mustafa ile Üsküb'denberi kendisine refaket eden talebeleri Yahyâ, Osman ve Ya'kûb olduğu nalde 1102 râbî'ül-evvel, 1690 senesi aralık ayında kara yoluyla hareket ederler (51).

Hakkî'nin Bursa'dan Magosa'ya çağırılmasının sebebi, Fağlı'nın deruhte ettiği Celvetiyye tarîkatı şeyhliğini kendisine devretmesidir. Şeyh Fağlı'nın aşâğıdaki sözleri bunu açıkça belirtir: "Halifelerim çoktur; bazıları hayatta, bazıları da vefat etmiştir. Şeyhimden aldığım Nefes ve te'sîr benden sonra sana ulaşacaktır, başkasına değil. Zira sen bu ilme sahipsin, ayrıca senin latîf tahrîrâtın da var. Ben, zamanında şeyhimin Nefes ve duâsını aldım, Allah'ın izniyle bu Nefes ve duâyı sana veriyorum" (52).

Bu mânevî emânetin tevdiî ile İsmâ'îl Hakkî, tarîkat-ı Celvetiyye'nin şeyh Fağlı'den sonraki halkasına dahil olmuş, tarîkat silsilesinde 32. sıra kendisine verilmiştir. Hakkî burada onyedî gün kalmış, 19 şa'ebân 1102/1691 de ayrılışından aşâğı yukarı beş ay sonra Bursa'ya dönmüştür (53).

(50) Bu ziyareti esnasında not ettiği konuşmalar için bkz. Tamâmu'l-Feyd, vrk. 259 a -262 a. Aynı konuşmalar Mecmûa'tul-Esrâr, Atıf Efendî no 1500, vrk. 70 b - 77 a mevcuttur. Bu iki eserin müteakip sayfalarında diğer ziyaretleri esnasındaki konuşmaları yer alır.

(51) Yolculuğu hk. daha geniş bilgi için bkz. Tamâmu'l-Feyd vrk. 169 a - 174 a.

(52) Tamâmu'l-Feyd, vrk. 312 b.

(53) Aynı eser, vrk. 186 b.

Haqqî'nın bu ziyaretinden sonra Osman Fağlı çok yaşamamış, 9 zülhicce 1102/5 ekim 1691 günü akşama doğru, 61 yaşlarında hayata gözlerini yummuştur (54).

İsmâ'îl Haqqî Bursa'ya döndüğünde bir yandan tadrîs ve ta'lîm işine devam ederken, bir yandan da mesâisinin büyük kısmını yazmağa başladığı Rûhu'l-Beyân tefsirine hasreder. Muayyen günlerde de halka vaaz ve tezkîrlerde bulunur. Celvetiyyetin Osmanlı sınırları içinde temsilciliğini münferiden üzerinde taşıması, mülkî ve idarî erkânla olan temaslarını arttırır, Padişah ve Sadrazam tarafından zaman zaman fikirlerine müracaat edilir. Bu yüzden ilmî ve mânevî otoritesinden istifade etmek amacıyla zamanın padişahı II. Mustafa tarafından "hazırladığı sefere katılması için" davet edilir (55). İsmâ'îl Haqqî 1107/1696 ile 1109/1698 senelerinde iki kere Elmas Mehmed Paşa'nın komutasındaki Nemçe ve Erdel seferlerine iştirak ettiğini (56) İsmâ'îl Lefkevi adına yazdığı Tuhfe'sinde bahseder.

Karlofça antlaşmasından sonra 1111/1700 senesinde İsmâ'îl Haqqî Bursa'dan hac farızasını ifa için Mekke'ye hareket eder, yedi ay kadar Mekke ve Medine'de kalır (57). Hac dönüşü Mekke ile Medine arasındaki Ulâ mevkiine geldiğinde, dahil olduğu kâfilenin yolu kesilerek arap eşkiyâlarının hücumuna uğrar (58). Bir takım maddî kayıplar yanında, beraberindeki eşya ve kitapları yağma edilir, üstündeki elbiseleri soyularak perişan bir halde bırakılır. Dûçar olduğu bu durumu kendisi şöyle izaheder: "Fakîr, ol mahalde ol kadar bîtâb idim ki lisânımı duâ-i mezkûrla idâreye kâdir olmayıp zikr-i kalbî eyledim ve etrafıma nefhettim. Oradan bazı eşîrâ-i arab mürûr eyledikte Allah'ın izniyle nazarlarından kayıp ve taarruzlarından mahfûz oldum" (59). Gelişinde olduğu gibi, dönüşünde de kara yoluyla Bursa'ya gelir.

1112/1701 senesinden itibaren on sene kadar Bursa'da kalır, bütün vaktini yarıda bıraktığı tefsiri, Rûhu'l-Beyân'ın tamlanması hasreder. Hacca hareketinden önce Sâd sûresine kadar yazmıştı, dönüşünde aynı sûreden başlayarak 1117/1706 senesinde Tefsirin ikmâline muvaffak olur. Bu büyük hizmetini bitirdiği tarihe kadar dokuz eser, bitirdikten sonra da sekiz eser yazarak Tefsiriyle birlikte 1122/1710 senesine kadar onsekiz kitab-risâle yazmış olur.

Velediği eserler, vaaz ve sohbetleriyle edindiği dostları arasında İsmâ'îl Haqqî çok sevilen, şahsına son derece hürmet edilen, ilim-irfan sahibi bir şeyh olarak

(54) Aynı eser, vrk. 187 a. Yazımızda Fağlı'den pek çok söz ettiğimiz hâlde hakkında bilgi vermedik. Bu konuda doktora tezimizde etraflı bilgi mevcuttur.

(55) Prof. Aynî, *Philosophe Mystique İsmail Hakkı*, Paul Geuthner, Paris-1933, 26.

(56) *Tuhfe-i İsmâ'iliyye*, Basîret Matbaası-1292, sh. 2.

(57) *Makâlât-ı İsmâ'îl Haqqî*, Bayezid Genel no; 3507, vrk. 87 a.

(58) *İsmâ'îl Haqqî*, *Tuhfe-i Recebiyye*, Hâlet Efendi no 1374, vrk. 15 a.

(59) *Tuhfe-i Âtâ'iyye*, Mihrişah Sultan no 192, vrk. 42 a.

tanınmıştı. 1122/1710 senesinde çevresinin isteği üzerine tekrar hac'ca gitmeğe karar verir. Etbâıyla beraber 23 muharrem 1122/14 nisan 1710 senesinde Bursa'dan hareketle İstanbul'a gelirler, burada bir ay kalarak deniz yoluyla İskenderiyye'ye doğru yola çıkarlar (60), rabîu'l-âhir'de Kahire'de Şeyhü Medresesi bitişindeki Kâdirî hânîkâhına yerleşirler (61).

Şeyh Hakkî gelişinin hemen ilk günlerinde çevresiyle temas kurmuş, Mısır ulemâsının isteği üzerine bazılarını icâzetnâmeler vermiş, bazılarını da arzuları üzerine risâle tertîb ederek hediye etmiştir. Halktan Celvetiyye âdâtı üzere halvete rağbet edenlere yardımda bulunmuş, tertiplemediği zikir meclisleriyle onları irşâda çalışmıştır (62).

İcâzet verdiği şahıslar arasında Ezher müderrislerinden İbrâhim el-Birmâvî'yi tanıyoruz (63). Aralarında teessüs eden dostluk, yaptıkları fikir teâtisi neticesinde İbrahim el-Birmâvî İsmâ'il Hakkî'dan icâzet istemiş, ilmi kudretine inanmıştır. Hiçbir yerde neşredilmeyen bu icâzet metni, yazımızın bir kitabında mevcuttur (64).

Rabîu'l-âhir başındanberi Kahire'de bulunan İsmâ'il Hakkî 11 receb 1122/5 Eylül 1710 günü yanında Cidde Valisi ve etbâi olduğu halde iki aydan fazla bir zamandır ikâmet ettiği Mısır'dan deniz yoluyla ayrılırlar (65), 19 şa'bân'da Mekke'ye vâsıl olurlar (66). Mekke'ye gelişlerini müteâkip yanındakilerle birlikte "umre"yi tamamlarlar. Bundan sonra Mekke'de ne kadar kaldıkları ve ne zaman Bursa'ya döndüklerine dair kesin bir bilginiz yoktur. Öyle zannediyoruz ki hac aylarında burada kaldıktan sonra 1122 senesi sonunda aynı tarikle Bursa'ya dönmüşlerdir.

Bursa'dan Tekirdağı'na Gidişi

İsmâ'il Hakkî'nin Tekirdağı'na (kendi ifadesiyle Rodosçuk veya Tâğ-ı Tekfûr'a) gidiş tarihi ve sebepleri şimdiye kadar müelliflere hiç dikkate alınmamış, 1135/1722 de Üsküdar'dan kısa bir müddet için gönderilişi ile 1126/1714

(60) Seyahat hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mecmu'â-i Hakkî, Bayezid Genel no 3507, vrk. 7 a- 122 b.

(61) Mecmû'â-i Hakkî, Atıf Efendi no 1496, vrk. 111 a.

(62) Makâlât-ı Hakkî, Hacı Mahmud no 2764, vrk. 19 a.

(63) Hayatı hakkında bkz. Keşhâle, Mu'cemu'l-Müellifin, I, sh. 85.; Serkis, Mu'cemu'l-Matbû'ât, sh. 552-553; Brockelmann, GAL, G II, sh. 322; Supp. II, sh. 444: Bağdâdî, Hediyetu'l-Ârifin I, sh. 36.

(64) Mecmu'â-i Hakkî, Bayezid Genel no 3507, vrk. 73 b-77b.

(65) Mecmû'â-i Hakkî, Hacı Mahmud no 2796, vrk. 19 b.

(66) Makâlât-ı İsmâ'il Hakkî, Bayezid Genel no 3507, vrk. 122b.

senesinde Bursa'dan hareket edişî arasında bir tefrik yapılmamıştır. İsmâ'îl Hakkî üzerinde uzun seneler çalışan Prof. M. Ali Aynî, 1126 senesinde Tekirdağ'ına gidişinden hiç bahsetmez. Üsküdar'da iken muvakkat bir zaman için gönderildiğini söyler (67). Diğer müellifler de aynı şekilde Üsküdar'dan gönderildiğini zikrederler (68).

Şunu hemen belirtelim ki müelliflerin bahsettiği Üsküdar'dan gönderilişi ile Bursa'dan hareket edişî mahiyet itibarıyla tamamen ayrıdır. İsmâ'îl Hakkî Tekirdağ'ına "İşâret-i İlâhî ile hicret ettiğini" bizzat ifade eder (69). Fakat Üsküdar'dan gidişî, vâki olan şikâyetler üzerine vukû bulmuştur. Bu konuya ilerki sahiyelerde temas edeceğiz.

İsmâ'îl Hakkî bir eserinde, Bursa'dan 8 cumâde'l-âhir 1126/21 haziran 1714 perşembe günü hareket ettiğini, iki gün sonra da Tekirdağ'ına vardığını söyler (70). Hakkî'nin "Bu fakîr, on sene kadar bilâd-ı Rûm'da, üç sene Tâğ-ı Tekfûr'da ikâmet-ettim" (71) dediğine bakılırsa, 1126 senesinden 1129 senesine kadar üç sene burada kaldığı anlaşılır. Bunun dışında Tekirdağ'dan ayrılışı ile ilgili kesin bir ifadesine rastlayamadık.

Yazarımızın bu üç sene içindeki faaliyetleri hakkında geniş bilgiye sahip değiliz. Elimizde mevcut bazı bilgileri değerlendirecek olursak, şeyh Hakkî ikâmeti boyunca vaktinin büyük kısmını kitap yazmakla geçirmiş, Bursa'da başladığı *Ta'lika 'alâ Cüz'i'l-evvel li'l-Kâdi'*yi burada bitirmiş, bundan başka *Mecmu'a-i Eş'âr*, *Tefsiru Sûreti'l-Fâtiha*, *Tefsiru Sûreti Yâsin* ile *Şerhu Nuḥbeti'l-Fiker'i* Tekirdağ'ında kaleme almıştır.

Celvetiyye tarikatının şeyhliği Osman Faḍlî'nin vefatıyla Hakkî'ya intikal ettiğinden, tarikatın intişar ve inkişafıyla ilgili temaslarını Tekirdağ'ında devam etmiş, aslen buralı olan Hikmetî Mehmed Efendi, Hakkî'ya mürid olarak taht-ı terbiyesine girmiş, Celvetiyye usûlü üzere sülûkunu tamamlamıştır. İsmâ'îl Hakkî talebesine bir çilehâne yaptırmış (sene 1128/1715), burada onu vazifelendirerek kendisi de bir müddet âşikâna irşadda bulunmuştur (72).

(67) M. Ali Aynî, Türk Azizleri, sh. 76.

(68) Kâmil Kepeci, Bursa Kütüğü, Bursa Genel Kütüphanesi no 13307, II, sh. 350: M. Ali Aynî, Rûhu'l-Beyân Müellifi İsmail Hakkî hakkında bir Tetkik, Evkaf Matbaası, 1928, sh. 2: Hüseyin Vassâf, Kemâlnâme-i Hakkî, Bursa Genel no 129, sh. 12: Muallim Nâci, Esâmî, İstanbul 1308, sh. 58: Serkis, Mu'cemu'l-Matbû'ât, Mısır-1346, sh. 441: Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1947-1956, IV², sh. 604-606.

(69) Ta'lika, 'alâ cüz'i'l-evvel li'l-Kâdi, Nur-u Osmâniye, no 145, vrk. 42 b.

(70) Kitâbu'l-Mir'ât, Atif Efendi, no 1504, vrk. 188 a.

(71) Vâridât-ı Hakkî, Hüsrev Paşa no 189, vrk. 132 b.

(72) Fazla bilgi için bkz. Mehmed Şemseddin, Yâdigâr-ı Şemsî, sh. 138-139.

Haqqî, uzun senelerdir devamlı *murâkabe*'de, tasavvufî kemâlin yolunda olduğundan bu senelerde bazı rûhî hallerin zuhur ettiğini söyler. Meselâ 1125 senesi şevvalinin 15. günü vücûdunun bir avuç kadar küçüldüğünü, evinin önüne kazdığı bir kabre onu defnettığını haber vererek: "vücûd-ı bâtınımı elimle gömdüm ve ondan kurtuldum" diyerek gerçek *Fenâ*'ya erdiğini, nefs-i emmâie'nin tesirinden kurtulduğunu açıklamak ister (73). Yine Tekirdağ'ında rûhî yaşayışla ilgili verdiği bir haberde 8 ramazan 1126 salı günü gecesi, kendisine Saltanatü'l-Kübrâ, Hilâfetü'l-uzmâ, Emânetü'l-müsellâ sırrının zuhur ettiğini bildirir (74), bunlar hakkında en ufak bir açıklamada bulunmaz.

Biraz önce işaret ettiğimiz gibi, bazı müelliflerce anlaşılmayan Bursa-Tekirdağ seyahatinin başlangıç tarihi belli olmasına rağmen, dönüş tarihine ait kesin bir bilgiye rastlayamadık. Yanlız yukarda verdiğimiz "üç sene Tâğ-ı Tekfûr'da ikâmet ettim" ifadesine bakılırsa 1129/11717 senesi başlarında Bursa'ya döndüğü ortaya çıkar. Haqqî bundan sonra Bursa'da fazla kalmadan üç sene sürecek Şam seyahatine çıkacaktır.

Şam'daki İkâmeti ve Fasliyetler:

İsmâ'îl Haqqî deruhte ettiği vazifesi icabı seyahati seven, tebdîlî mekânda mânevî bir bereket arayan, rahat ve huzurundan çok, inandığı düşünce ve yaşayış devamlı canlı tutmak isteyen bir karaktere sahiptir.

Tahsili esnasında veya sonra, eserlerini okuyup fikirleriyle yağrıldığı Muhyiddîn İbn Arabî'ye (ö. 656/1256) olan bağlılığı yüzünden onu zaman zaman rüyalarında görür, o'nunla konuşur, kendisine bazı nasihatlerde bulunduğunu söyler (75). İşte İbn Arabî'ye olan bağlılık ve hayranlığı sebebiyle Bursa'dan 25 receb 1129/7 temmuz 1717 pazartesi günü eşi ve çocukları ile birlikte yola çıkarlar, 50 gün süren yolculuktan sonra 15 ramazan 24 ağustosta Şam'a vasil olurlar (76). İbn Arabî'nin mânevî işaretleriyle Şam'a davet edildiği için İsmâ'îl Haqqî ilk günlerde kabrini hemen ziyaret eder.

İsmâ'îl Haqqî Şam'a gelmesinin gayesi; burada sağlayacağı mânevî feyz ve bereket ön plânda olmakla beraber, üç sene gibi uzun bir zamanda sadece ziyaret gayesi düşünülemez. Kanaatimizce buradaki ikâmetini bir bakıma zaruri kılan bazı sebebler olması gerekir. Öyle zannediyoruz Haqqî, sahip olduğu kültürünü

(73) Bkz. Kitâb-ı Mir'âtü'l-Hakkâ'ik, Atf Efendi no 1504, vrk. 132 b.

(74) Ayrı eser, vrk. 63 a, kenar notu.

(75) Tamâmu'l-Feyd, vrk. 80 a: Şerh-i Usûl-i Âşara, sh. 28: Nakdu'l-Hâl, Üniversite Kütüphanesi TY. 6296, vrk. 39 b.

(76) Mecmu'â-i Haqqî, Atf Efendi no 1504, vrk. 186 a: Sihsilenâme-i Celvetî, Şâzeli no 63, vrk. 52 a.

memleketi dışında yaymak, ilmî faaliyetlerini genişletmek için Şam'a gitmeye karar vermiştir. İşte bu yüzdendir ki şehrin câmilerinde-arap diline vâkif olması hasebiyle -mesleğinin icabı vâaz ve irşâda başlamış, zikir meclisleri tertip ederek Şam halkıyla temaslar kurmuştur. Kendisinin de ifade ettiği gibi İsmâ'îl Hakkî tefsir dersleri tertip ederek tedrisle de meşgul olmuştur. Hangi tefsiri okuttuğuna dair bilgi vermiyorsa da ders esnasında: "bazı kelimât-ı kibâr irâd eder, mazmûnunu hüsn-i terbiye ile söyler, kâilini tasrîh etmezdim" (77) dediğine bakılırsa derslerini, yazmış olduğu Rûhu'l-Beyân tefsirinden yaptığı ihtimali çıkarılabilir.

Bu arada ilmî faaliyetlere de girişen İsmâ'îl Hakkî, Şam ulemâsından Şeyh Ebu'l-Mevâhib ile tanışmış, kendisinden ders almış, isteği üzerine Ebu'l-Mevâhib icâzet vermiştir (78). Bu konuda geniş bilgiye sahip olmamamıza rağmen Ahmed Hayrî'nin verdiği bu haber, şimdiye kadar hiçbir müellif tarafından zikredilmediğinden büyük bir önem taşır. İsmâ'îl Hakkî, Ebu'l-Mevâhib'den icâzet istemesi ve onunla karşılaşmasına dair en ufak bir açıklamada bulunmaz.

Hakkî'nin haber vermediği, fakat bazı kaynakların işaret ettiği diğer bir husus, zamanın meşhur mutasavvıfı, eserleriyle büyük bir şöhrete sahip Abdulğaniyy el-Nablûsî (ö. 1143/1731) ile yazarımızın "tasavvufî münakaşalar" yapmasıdır (79). Abdulğaniyy, 1114/1703 senesinde başladığı seyahatlerini tamamlayarak Şam'a dönmüş, vefatına kadar burada kalmıştır. Bu bakımdan İsmâ'îl Hakkî ile tanıştığı, tasavvufî konularda fikir teatisinde bulunup münakaşalar yaptığı mevcut kaynaklara atfen doğrulanabilir.

İsmâ'îl Hakkî'nin sayabileceğimiz bu gibi ilmî faaliyetleri dışında, Şam'da ikâmet ettiği müddet içinde bazı önemli eserler kaleme aldığını, boş zamanlarını kitap yazmakla geçirdiğini söyleyebiliriz. 1129-1132 seneleri arasında vücûda getirdiği on eserden *Şerh-u Nuḥbeti'l-Fiker*, usûl-i hadîse -ki bunu Tekirdağ'da başlamış, burada bitirmiştir-, *Kitâbu'l-Ḥiṭâb*, *Kitâbu'l-Necât*, *Tuḥfe-i Recebiyye*, a-kâid ve tasavvufa dair yazdığı eserlerin meşhurlarındandır.

Şam'da sahip olduğu içtimâî mevkîi, 1130/1718 senesinde Şam Valisi olarak tayin edilen Receb Paşa ile tanışması neticesinde daha da kuvvetlenmiş, aralarındaki dostluk, Hakkî'nin adına yazdığı bir eserle kuvvet kazanmıştır.

(77) Mütferriḳât-ı Hakkıyye, Esad Efendi no 1667, vrk. 112 a.

(78) Ahmet Hayrî, İmâmu'l-Kevşeri, Halep-1372, sh. 482. Bu haberi hangi kaynaktan naklettiğine dair yazar hiçbir bilgi vermiyor.

(79) Kaynak zikretmeden münakaşalarını ilk zikreden Ahmed İzzizâde Seyyid Abdullâtif, Ḥulâşatu'l-Vefeyât, Bursa Genel no 2162, vrk. 23 b, dir. İzzizâde'den kaynak zikretmeksizin nakille aynı bilgiyi şu iki müellif de verir; Mehmed Süreyyâ, Sicill-i Osmânî, I, sh. 361: Ahmed Hayrî, aynı eser, sh. 482.

Üç senedir ikâmet etmekte olduğu Şam'da Hakkî, mânevî yönden aradığı bereketi bulmuş, "tekmîl-i neşâd ve nokta-i ûlâ'ya vusûl ve pertev-i ma'rifet ile dîl-i müteaddidânı tenvîr" eylemiştir (80). Bundan başka kemâline mâni olan bazı insanî zaafılardan, tasavvufî tabiriyle *hicâb*'dan kurtulduğuna da haber verir: "zulmet-i kevn'le muhteceb olan Hakkî-i fakîr'in dahi Hattmu'l-Evlîyâ (yani İbn Arabî) ile münkeşef" olduğunu söyler (81).

Ziyaretten gaye hasıl olunca 1132/1720 senesi başlarında İsmâ'îl Hakkî Anadoluyu, özellikle dostlarını büyük bir hasretle özlemeğe başlar. Aynı senenin cumâde'l-âhî sonlarında, mayıs 1720 içinde ailesiyle birlikte Şam'dan ayrılır. Dönüşünde Bursa'ya uğramadan, çok 'evdiği Aziz Mahmud Hüdâî'nin medfun bulunduğu Üsküdar'a iner (82).

Üsküdar'da İkâmeti

Bir gaye için gittiği Şam'dan dönüşünde İsmâ'îl Hakkî mensubu olduğu Celvetiyye tarikatının merkezi Üsküdar'a gelerek yerleşir. Burada kalmasının sebebi hakkında ne kendisinden ne de kaynaklardan bir bilgi edinemedik. Kanaatımızca, Hakkî'nin esas mekânı olan Bursa'ya uğramadan Üsküdar'a gelişinin sebebinde, içtimâî olduğu kadar üzerine aldığı mânevî mes'uliyet duygusunun da payı vardır. Şeyh Osmân Fağlî'nin kendisine emanet ettiği, Anadolu içinde ve dışında pek çok hânîkâhı ve müntesibi bulunan Celvetiyye tarikatının şeyhliği, tarikatın inkişâfına hizmet eden halifelerin yetiştirilmesi ve tayininde Hakkî'ya büyük sorumluluklar düşmektedir. Buna muvâzi olarak ikâmet edeceği Üsküdar semtinin İstanbul'un kültür hayatında önemli bir yer işgal etmesi, çeşitli tarikatlı mensup şeyhlerin, zâhiri ilimlerde söz sahibi âlimlerin, nihayet tasavvufî hayata meyilli her sınıf halkın burada bulunması, çok sayıda ibâdethaneleri, medreseleri, hânîkâh ve tekkeleriyle şehrin mânevî bir canlılık arzemesi, İsmâ'îl Hakkî'nin Üsküdar'da kalmasını zaruri kılan sebebler arasında zikredebiliriz.

Çoğu müellifler Hakkî'nin 1132 şa'ban/1720 haziranda Üsküdar'a gelişi ve buradaki ikâmetine fazla önem vermemişler, mühim bazı hususların günümüze kadar aydınlığa kavuşmamasına hizmet etmişlerdir. İsmâ'îl Hakkî gelişinde Saray tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmış, zamanın Vezir-i Âzamı Damat İbrahim Paşa 27 eylül 1720 de 800 kuruşa satın aldığı Mücdecibaşı Hacı Mehmed'in evini İsmâ'îl Hakkî'ya teslim etmiş ve ihsanda bulunmuştur (83).

Hakkî bu eve yerleşmesini müteakip irşad vazifesine başlar. Olgun ve tesirli sözleriyle halk arasında sevildiği kadar devletin yüksek kademelerinde vazifeli

(80) Vâridât-ı Hakkî, Bursa Genel no 87, vrk. 39 b.

(81) Tuhfe-i Recebiyye, Esat Efendi no 1374, vrk. 10 a.

(82) Mecmû'â-i Hakkî, Bursa Genel no 41, vrk. 49 b.

(83) Mecmû'â-i Hakkî, Bursa Genel no 41, vrk. 68 b.

zevat da İsmâ'îl Hakkî'nin sohbetlerine katılır. Bu sıralarda yetmiş yaşlarında olduğu halde, hayatında en fazla eser verdiği dönem Üsküdar'daki ikâmeti sırasına rastlar. Kaldığı üç sene içinde otuz eser kaleme alır ki senede on kitap veya risale yazmış olur. Hakkî'nin bu gayretleri meşâyih arasında kiskançlık havası yaratır, şöhretini çekemeyen bazı kişilerin iftiralarına uğrar (84). Hakkî bunlara önceleri kulak asmazsa da bir müddet sonra iftiralar büyüyerek aleyhine çevrilir.

1134/1722 senesi içinde Tersâne Emîni Ahmed Ağa tarafından tamir ettirilen Üsküdar'daki Ahmediyye Câmîine minber ve kürsü ilâve edilerek, cuma vâizliğine İsmâ'îl Hakkî tayin olunur (85). Bu kürsüden verdiği vaazların birinde Vahdet-i Vücûd meselesinden bahsettiği, İslâm akidesine aykırı sözler sarfettiği iddiasıyla (86) hakkında takibat açılır. Sene 1135 rabîu'l-evvel başları, 1722 aralık (87).

İsmâ'îl Hakkî'nin "acâib bir hadise" olarak vasıflandırdığı bu olayın müsebbibi, zamanın Müftü'si Abdullah Efendi'dir. Kendisine yakın olanların şikâyeti veya kulağına gelen sözler üzerine Vezir-i Âzam İbrahim Paşa'ya İsmâ'îl Hakkî aleyhinde şikâyetle bulunur.

Şimdiye kadar hiçbir müellifin zikretmediği bu şikâyet konusu olayı ve mahiyetini açıklama bakımından, yazarımızın arapça ifadesini aynen tercüme ederek nakletmeyi yerinde buluyoruz. Böylece Vahdet-i Vücûd'tan bahsederek Tekirdağ'ında ikâmete memur edildi diye yayılan sözün aslı açıkça ortaya çıkacak, bizzat İsmâ'îl Hakkî tarafından yapılan tavih ile meselenin içyüzü aydınlanmış olacaktır.

"1135 senesi rabîu'l-evvel ayının başlarında acâib bir hadise vukû buldu. Bu hadise, bu fakîr Hakkî hakkında Müftü Abdullah, Vezir İbrahim'e (şikâyet mektubu) arz etmiş, Lâ'ilâhe illâ Ene (Allah yoktur, ancak ben varım) dediğimi ileri sürerek aleyhimde iftirada bulunmuştur. Bunun üzerine Vezir, derhal tahkikat açmıştır. İstanbul ve Üsküdar ahalisinden büyük bir topluluk lehimde şahitlik ederek Müftü'nin şikâyetini asılsız çıkarmışlardır. Bu haber bana intikal edince, Müftü ve avanesinin iftirasından taaccüb ettim. Zira ben her zaman: "Ene'l-'abdu, lâ ilâhe illallâh" (ben kulum, Allah'tan başka ilâh yoktur) derim. Yoksa böyle bir söz söylemeğe kim cesaret edebilir. Bin kere "hasbune'llâh ve ni'me'l-vekîl" dedim (88).

Naklettığımız bu ifadesinde iki nokta dikkatimizi çeker. Birincisi, Hakkî, Müftü'nin iftirasını şiddetle reddeder ve böyle bir sözün kendisinden asla sâdır ol-

(84) Kitâbu Durreti'l-İrfâniyye, İstanbul Üniversite Kütüphanesi, TY. 4019, vrk. 23 a.

(85) Ayvansarayî, Hâdikatü'l-Cevâmi' II, sh. 206, Müstakimzâde, TuHFetu'l-Hattâtin, sh. 126.

(86) Ayvansarayî, aynı eser, sh. 208.

(87) Mecmû'â-i Hakkî, Bursa Genel no 161, vrk. 52 a.

(88) Bkz. Mecmû'â-i Hakkî, Bursa Genel no 161, vrk. 52 a.

mâdîği itiraf eder. İkincisi; Vezir İbrahim Paşa tarafından yürütülen tâkibat ve iki şehir halkının lehinde şâhadetleri, Hakkî'nin gerçekten suçsuz, Müftî tarafından yapılan şikâyetin de asılsız olduğunu isbat eder.

Şu halde bu olaydan ilk defa bahseden müellif olarak Ayvansarâyî ile (89), sonradan eserini okuyan diğer müellifler, Hakkî'nin bu ifadesini görebilselerdi böyle bir hataya asla düşmezlerdi.

Bu durumda Hakkî'ya tenbihen de olsa bir ceza verilip verilmediği meselesi ortaya çıkıyor. Buna dair yazarımız en ufak bir açıklamada bulunmuyor. Bu hadiseden dolayı Tekirdağ'da ikâmete memur edildi diyen müellifler de, hangi tarihler arasında ve ne kadar kaldığını açıkça tasrih etmiyorlar. Elimizde mevcut sağlam bilgiler muvacehesinde düşüncecek olursak, iftira hadisesi rabîu'l-evvel ayının başlarında ortaya çıkıyor. Bir hafta veya on gün içinde takibat neticelenmiş olsa, ayın ortalarına yaklaşıyor. Aynı ayın sonunda Hakkî, Üsküdar'dan ayrılarak Bursa'ya mütevecihen yola çıktığını haber veriyor (90). Şu halde Tekirdağ'ına gönderilse bile, en fazla onbeş gün kalmış olması icabeder. Bu demektir ki İsmâ'îl Hakkî İstanbul'a çok yakın olan bu şehre Vahdet-i Vücûd'dan bahisle islâm akîdesine aykırı fikirler ileri sürdüğü için gönderilmemiş, iftira neticesi yayılan dedikodunun bir an önce yatıştırılması düşüncesiyle gözden uzak tutulmuştur. Şayet suçlu olsaydı, kanaatımızca bu kadar kısa bir zaman için gönderilmemesi icabederdi.

Lâle Devrinin en hararetli zamanında İstanbul'a gelen İsmâ'îl Hakkî, bu devrin şâsaalı ve çılgınca yaşayışından uzakta kaldığından, eserlerinde Lâle Devri hakkında açıkça ifadeleri görülmez. Yanlız hâdiseleri dile getirir, der ki: "Ey dünya düşkünleri, bir gün gözünüze toprak dolar ve onunla doyar, derman bulursunuz... Yeter imâret ettiğiniz bu bedeni ki, harâb olacaktır. Yeter gözönüne aldığınız bu dünyayı ki, arda kalacaktır. Ömrünüzü israf ettiğinizden maada, malınızı dahi

(89) Ayvansarâyî, Hadîkatu'l-Cevâmîc, II, sh. 208.

Aynı konuda Uzunçarşılı, Şeyhî'nin Zeyl-i Şekâ'îki'nde (Nur-u Osmaniye Kütüphanesi no. 3312, vrk. 342 de) 1134/1721 de ikinci defa Üsküdar'da bulunduğu sırada Tekirdağ'da ikâmete memur edildiği, yazılı olduğunu söylerse de bu tarihin doğruluğu, Hakkî'nin açık ifadesine bakılırsa şüphelidir. Bkz. Osmanlı Tarihi, IV², sh. 605, not 2.

Esasen Uzunçarşılı, M. Ali Aynî'nin ilk makalesinden istifade ile bu bilgileri verdiği için hataya düşer. Çünkü Aynî, İsmâ'îl Hakkî'yi Üskübe gitmeden evvel Üsküdar'da vazifeye başlatır, buradan Tekirdağ'ına gönderilmiş olduğunu söyler. "İsmail Hakkî'yi ilk günlerinde Üsküdar'da Ahmedîyye Câmîinde vâiz olarak görüyoruz. Fakat bir dersinde Vahdet-i Vücûd meselesine temas ettiği cihetle bir müddet Tekirdağ'ına nefyetmişler, fakat orada çok kalmamış..." Bkz. M. Ali Aynî, Rûhu'l-Beyân Müellifi Bursalı İsmail Hakkı hakkında bir tetkik, Evkaf Matbaası 1928, sh. 2.

(90) Bkz. Hayâtu'l-Bâl, Atıf Efendi no 1396, vrk. 71 b.

israf edersiniz. Hânelerinizi koyup sefipler ile teferrüc (gezinti) lere ve sohbetlere gidersiniz...” (91).

Gerçek bir ahlâkçı olarak cemiyetin dertlerini kendine dert edinen Şeyh Hakkî, yaşının hayli ilerlemesine rağmen dinamizmini hiç kaybetmeden Üsküdar’da vaktini, halka hitap ederek, zikir meclisleri tertip ederek geçirir.

1135/1723 senesinde uzun zamandır uzakta olduğu Bursa’lı dostlarından Üsküdar’dan ayrılması için davetler alır. Bunlardan sadece Serhekîmân-ı tabib Derviş Ali’nin mektubunu zikreder (92). Aynı senenin rabî’l-evvel sonlarında Üsküdar’dan ayrılarak hayatının son senelerini geçireceği Bursa’ya hareket eder.

Bursa’da Son Seneleri ve Hizmetleri

Ekseri kaynakların kısaca bahsettiği Üsküdar dönüşü (93) esnasında İsmâ’îl Hakkî 73 yaşında idi. Bu yüzden deniz yoluyla Üsküdar’dan ayrılıp Marmara denizinin karşı yakasında Mudanya’ya ayak bastığında, dünyevî olan bütün bağlardan tamamen uzalaşmak hissiyle karşı karşıya kalır.

”Esâs-ı beyt ve levâzım-ı süknâ’ya ve bazı umûr-i dünyâya nazar ettiğimde bana hoş gelmeyib, tecerrüd-i tâm dâiyesi zuhûr etti” diyen İsmâ’îl Hakkî bu sırada şöyle dâa eder: ”Ya Rabbi, beni miskîn olarak yaşat, miskîn olarak öldür, kıyamette beni zümre-i mesâkinde haşret” (94).

Bu halet-i rûhiye içinde Bursa’ya gelen yaşlı Şeyh önce, mevcut bütün kitaplarını kütüphaneye vakfeder. Der ki ”Mal ve bedenle fî sebîlillah hizmet etmedikçe mertebe-i velâyet hasıl olmaz.” Bu yüzden, sözlerine devamla: ”Bursa’ya duhûlümde kitablarımı vakf ve esâs-ı menzîlimi ve eserlerimi tefrîk edip, bazı esbâbdan müctemî olan nükûdu, kendimize muzâf olan dâirede Câmî-i Muhammedî binasına sarfederek *Fekazzefnâhâ* kelimesi (ebced hesabıyla 1717) emvâl ve erzâkımızın mecmûu fî sebîlillah bezle işaret, ve onun feyzinden, hülâsa remz ve murâdımız üzere vusûl buldu” (95).

(91) M. Ali Aynî, Türk Azizleri, sh. 218-219.

(92) Mecmu’â-i Hakkî, Bursa Genel no 41, vrk. 27 b.

(93) Hammer Pursgstell, Geschichte der Osmanischen Dichtkunst, Pesth 1836-38, IV, sh. 136: Hayrullah Nedîm, Terceme-i Hâl-i Şeyh İsmail Hakkî, İstanbul - 1307/1889, sh. 7: Encyclopedie de L’İslam, Leiden 1913-1934, II, sh. 583: Mehmed Şemse dîin, Yâdigâr-ı Şemsi, Bursa Matbaa-i Vilâyet-1332/1914, sh. 129: Ahmed Hayrî, İmâmu’l-Kevgerî, Halep - 1372/1953, sh. 482: M. Ali Aynî, Türk Azizleri, İstanbul, 1944, sh. 77.

(94) Hayâtu’l-Bâl, Atf Efendi no 1396, vrk. 71 b.

(95) Hayâtu’l-Bâl, Bursa İsmail Hakkî Kütüphanesi, no 94, vrk. 71 b.

Böylece dünyevî olan eşya ve mallarından tamamen ayıldıktan sonra Tuzpazarı mahallesinde mevcut zâviyesini genişletmek ve buna ilâveten Câmi inşâsına başlamak üzere faaliyete geçer. Gelişinin ikinci ayı olan cumâde'l-ülâ'da bu hayırlı işe teşebbüs eder. İnşaat dokuz ay sürer. Tamamlanmasına kadar büyük bir ihtimam gösterdiği câmiye "Câmiu'l-Muhammedî" adını verir ve tarih olarak şu beyti söyler:

Çâle li'l-târihi bânihi'l-fakîr
Temme Beytu'llâh şallû va'budû (1135) (96).

Mütevâzi bir yapı olan bu câmi binası için yazarımız: "nisfu'l-amele dek 1250 kuruş, tamâmu'l-amel için 10 kese" (97) para harcadığını söyler.

İçte ve dışta bazı tezyînat ve yapı değişikliğine uğrayan bu câmi, Bursa'da halen ibadete açıktır. Câmi avlusunun doğu ve batı yönlerinde bugün ek binalar yapılarak, dîni tedrisat yapan okul talebelerinin mesken ve imârethânesi olarak kullanılmaktadır. Halen mahalli bir derneğin hayırsever yöneticilerinin gayretleriyle câmide hem ibâdet edilmekte, hem de yüzlerce gencin okuduğu Kur'ân'la Şeyh Hakkî'nin rûhu şâd olmaktadır.

Bunların yanısıra o'nun en büyük meşguliyeti, vefâtından iki ay öncesine kadar devam eden yazdığı eserler olmuştur. *Şerh-i Pend-i Attâr*, *Kitâbu'l-Netice*, *Şerh-i Hadis-i Erba'in*, *Şerhu Usûli'l-Aşara* ve *Silsilenâme-i Celvetî* bunlar arasındadır. *Risâle-i Nefesi'l-Rahmân* adlı kitabı o'nun en son eseridir ve vefâtından iki ay önce tamamlamıştır.

İsmâ'il Hakkî'nin Vefatı

Müfellifimizin son günlerinden gerek talebeleşi, gerek oğlu Mehmed Bahâüddîn bilgi vermedikleri için vefâtından önceki günler bizce meçhuldür. Hayatından bahseden kaynakların hiç biri vefatıyla ilgili herhangi bir bilgi zikretmiyorlar. Hemen hepsi, vefat tarihini veya gün ve ayını belirtmekle yetinmişlerdir. Talebelerinden Ahmed Pertevî (ö. 1182/1768) üstadının *Şerh-i Cüz'i-l-Ehîr li'l-Beydâvi*'yi esas nüshadan istinsâh etmiş, hâtimesinde şimdiye kadar hiçbir kaynaktan zikredilmeyen bilgiler vermiştir (98). Müellifimizin son günleini az da olsa tanıtması bakımından bu birkaç satırın önemi büyüktür. Bu bakımdan arapça ibarenin tercemesini sunmakta fayda mülâhaza ediyoruz.

(96) Bkz. Kitâbu 'İzzi'l-Âdemiyy, Bursa Genel no 34, vrk. I a. Beytlerin tamamı halen câmin giriş kapısı üzerinde bir mermere hakkedilmiştir. Mehmed Şemseddin'in Yâdigâr'ında sh. 128, mısraların tamamı aynen mevcuttur.

(97) Bkz. Hayâtu'l-Bâl, Bursa İsmail Hakkî Kütüphanesi no 84, vrk. 25 b. 10 kese akçe bugün yaklaşık olarak 30-40.000 lira arasında bir değere sahiptir. 50 senelik meslek hayatında elinde kalan bu miktar o günün şartları içinde pek fazla olmaması gerekir.

(98) Şerh-i Cüz'il-Ehîr li'l-Beydâvi, Bayezid Genel no 755, vrk. 359 b.

”Ziyaret sebebiyle 1137. senesinde, meclis-i âlilerine girdiğimde o’nu ölüm hastalığında buldum. O anda sohbet ve nasihatlarıyla müşerref olduktan ve yanında üç gün kaldıktan sonra son günde beni yanına çağırdı. Beraberimde talebeleimden ikisi bulunuyordu...”

Ahmed Pertevî ziyaret gününü tasrih etmemiştir, Şeyhini hasta yatağında iken ziyaret ettiğine bakılırsa, vefatına çok yakın bir zamanda görmüş olması icab eder.

Son günlerinde babasının yanından eksik olmadığını tahmin ettiğimiz oğlu Bahâüddin, babasının kendi hattıyla kaleme aldığı *Ḥaḍarātu’l-Ḥams* adlı kitabının arka kapak iç kısmına yazdığı bir notta sadece vefat tarihini haber veriyor. ”Pederim, Seyyidü’l-Aktâb 1137 senesi zülkâde’sinin dokuzuncu hâmis günü vakt-i zevalde, dâr-ı fenâ’dan dâr-ı bakâ’ya rihlet buyumuşlardır” (99). Oğlunun verdiği bu habere göre Şeyh İsmâ’îl Ḥaḳḳî, 9 zülkâde 1137/20 temmuz 1625 perşembe günü akşama doğru hayata gözlerini kapamıştır.

Vefatı, Bursa ulemâsı arasında büyük bir üzüntü yaratmış, Bâkizâde Hâdi Efendi, Erşefzâde İzzeddin Efendi vefat tarihini işaret eden beytler kaleme almışlardır (100).

Bursa ulemâsı ve meşâyihî arasında zikredilen, birçok kaynaklarda Şeyh İsmâ’îl Ḥaḳḳî Burûsevî olarak tanınan bu büyük Türk mutasavvıfı, yaptırdığı câmiin kible duvarının doğu yakasına defnedilmiş, sonradan eşi ve çocuklarından bazıları çevresine yatırılarak bulunduğu yer küçük bir aile mezarlığı haline gelmiştir. Kabri 1900 senesine kadar ihmal edilmişken Bursa idare-i vilâyet meclisi azasından Hacı Ali Paşa tarafından bu şenelerde tamir ve tecdid edilmiş, mermerden bir mezar yaptırılarak çevresi demir parmaklıklarla kubbe şeklinde örtülmüştür.

Şeyh Ḥaḳḳî, hayatında hiç boş vakit geçirmeden, bir günü diğer güne müsavi olmadan devamlı tekâmül içinde geçen feyizli bir ömür sürmüştür. Tasavvufî yaşayışı bir atâlet, dünyadan ve dünyevî olan şeylerden el-etek çekerek münzevî, içine kapalı, insanlığa hizmetten uzak, sadece kendi şahsına dönük bir yaşayış olmaktan kurtarmış, Osmanlı müellifleri içinde yüzden fazla eser vererek edebiyat tarihimizde tasavvuf ve divan şiiriyle, bunların dışında tefsîr ve hadîse dair eserleriyle islâmî ilimlerde mümtaz bir mevkie hak kazanmıştır.

(99) *Ḥaḍarātu’l-Ḥamsi İlâhi*, Mihrişah Sultan no. 189, zikredilen yer.

(100) Bu beytler Ḥaḳḳî’nın tamamlamadığı bir Mecmua’sının boş kalan yapraklarında aynen mevcuttur. Bkz. *Mecmu’â-i Ḥaḳḳî*, Bursa Genel no 745, vrk. 28 a ve vrk. 165 b.

Bunlardan başka söylenen diğer tarihler için Bkz. Mahmud Nâsîhî, *Şubhatu’l-Sâlikin*, Bursa Genel no 1700 vrk. 2 a-3 b; Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsi*, sh. 132.

O gerçək sūfidir, inzivaya çekilmiş, çevresindekileri uyuşturmış, tarikat şeyhliğinden istifade ederek etrafındakileri sömürüp şahsî menfaat sağlamış, meskenete dalmış sūfî değildir. Zaten gerçək tasavvuf erbâbı böyle olamaz, bu zevki tadan ve yaşayan, mecbur olduğu vazife ve hizmeti bildiğinden kendisini boşluğa, zamanın akışına bırakamaz. İsmâ'il Hakkî, kendisini anlamıyanların birkaç kere gadrine uğramışsa da şahsiyetini, takip ettiği ilmi yolla isbat etmiş, zâhiri ve bâtni ilimlerdeki değerini söz ve icraatiyle olduğu kadar, eserleriyle de göstermeğe çalışmıştır.